

1. FOGALMI ÉS MÓDSZERTANI KERETEK

1.1. Város és urbanizáció

A város fogalmának meghatározása nem könnyű feladat. Szám-
talan meghatározás létezik; ezek a város egyik vagy másik jellem-
vonását emelik ki, de egyik definíció sem képes minden szempon-
tot egyesíteni, a bonyolult jelenség teljességét megragadni.
Reinhard Stewig könyvében áttekintette a legfontosabb meghatá-
rozásokat: van köztük statisztikai-demográfiai, közigazgatási, ré-
gészeti, történelmi-jogi, filológiai, földrajzi vagy éppenséggel filo-
zófiai szempontú is.¹

A továbbiakban ezek közül a meghatározások közül tárgyalok
néhányat, amelyek témám szempontjából a legfontosabbak. A
legközkeletűbb a meghatározások közül – és ezt a legkönnyebb
alkalmazni – a statisztikai. Nagyon sok országban hivatalosan is
ehhez folyamodnak, amikor a várossá válás kritériumait megállá-
pítják. Az egy-egy település városi rangra emeléséhez szükséges
minimális lakosságszám országonként és korszakonként eltérő.²
Az 1887-es nemzetközi statisztikai kongresszus 2.000 főben álla-
pította meg a határt,³ ez azonban azóta részben a népesség gyors
növekedése következtében elavult, részben pedig túl merev krité-
rium ahhoz, hogy történelmi tanulmányokban is alkalmazni lehes-
sen. Kiindulópontként vagy adatbázisok építésénél azonban most
is a statisztikai kritériumhoz folyamodnak, amikor például 2.000,
5.000 vagy 10.000 főben szabják meg a vizsgált települések
lakosságának alsó értékét.

A történészek körében – különösen német nyelvterületen –
előszeretettel alkalmazták a történelmi-jogi meghatározást, főképp
a középkorra nézve, lásd például Edith Ennen vagy Hans Planitz
munkáit. Ebben az esetben nem a lakosságszámot, hanem a
helység által kapott kiváltságokat tekintik döntőnek.⁴

A szociológusok körében többféle megközelítési mód is létezik. Az egyik legismertebb a Max Weberé, aki főképpen a piac szerepét hangsúlyozta a városfejlődésben. A piac jelenti az összekötő kapcsot város és vidéke között, és egyben a társadalmi dinamika forrása, a társadalmi differenciálódás és rétegződés előfeltétele. Szerinte városról csak abban az esetben beszélhetünk, ha a lakosság számára az anyagi javak nagy részét helyben állítják elő és/vagy a helyi piacon cserélik ki. Ehhez járul még az autonómia megléte.⁵ Mások a városi életmód fontosságát emelték ki, amely több változótól is függ, például a lakosság száma, sűrűsége és heterogenitása.⁶

Egy nagy karriert befutott meghatározás a Werner Sombarté 1907-ből, aki gazdasági kritériumok alapján definiálta a várost, mint olyan nagyobb emberi települést, amelynek lakosai alapvetően az iparban és a szolgáltatások területén dolgoznak, és szükségleteik fedezésére a mezőgazdasági terményeket a városon kívülről szerzik be. Eszerint a meghatározás szerint tehát a mezőváros, az Ackerbürgerstadt nem számít városnak.

Földrajzi szempontú meghatározás szintén több létezik; ezekből egyet emelek ki, a Hans Bobek által a két világháború között kidolgozott funkcionális meghatározást. Ő is beleütközött az addigi meghatározások egyoldalúságába, és megkísérelte a különböző szempontokat átfogni: a város nála úgy jelenik meg, mint a környező vidék gazdasági, politikai, kulturális stb. központja. A központi hely elméletét egy másik német tudós, Walter Christaller dolgozta ki, nála jelenik meg a *zentraler Ort* fogalma. A helységeket aszerint lehet osztályozni, hogy mennyiben elégítik ki egy vidék lakosainak rövidebb, illetve hosszabb távú szükségleteit, ezen a tágan értelmezett szolgáltatások színvonalát is értve.⁷ A jogi meghatározással szemben, amely kizáró jellegű, a funkcionális meghatározás lehetővé teszi, hogy a falu és város közti átmenetet kontinuumként lássuk és így a köztes formákat is megragadhasuk.⁸ A központi hely nem egy természeti adottság, hanem az emberi viszonyok eredője, éppen ezért változásnak van kitéve.

Minél messzebb megyünk vissza az időben, annál kisebb lesz a központi funkciók száma.⁹ A magyar szakirodalomban ezt a szemléletet Mendöl Tibor vette át, aki szerint egy város rangját nem önmagában a központi szerepkör betöltése adja, hanem az, hogy ott több, nem mindennapi, magasabb fokú központi tevékenység összpontosul, és ennek következtében a vonzáskörzete is nagyobb.¹⁰ Ezt a szemléletet fejlesztette tovább Bácskai Vera, akinek a munkáira még visszatérek.¹¹

Néhány kutató, hogy úrrá legyen a definíciós kaoszon, kísértést érez, hogy visszatérjen Erich Keyser jó egy évszázados meghatározásához. Az angol várostörténetírás egyik kiemelkedő egyénisége, Penelope Corfield azzal érvel, hogy az esetek többségében a „józan ész” által adott meghatározás elégséges, azaz Keyserhez visszatérve „város minden emberi település, amelyet a kortársak annak tartottak”.¹² Corfield idézett könyvében – elemezve a történészek, szociológusok és demográfusok közti definíciós vitát – egy listát állított össze a leggyakrabban használt kritériumokból: a lakosság nagysága és sűrűsége, a nem mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, a társadalmi diverzitás és a városi életmód.¹³ Szintén a meghatározás nehézségeivel indítja könyvét Jürgen Reulecke a német urbanizációról.¹⁴

A meghatározás kérdése ezzel korántsem jutott nyugvópontra, az urbánus jelenség teljességének a megragadása továbbra is kísért. Edith Ennen például egy „kritériumcsomó” használatának a szükségességéről beszél, amely a külső megjelenés, a belső struktúra és a funkcionális szemlélet elemeit egyaránt tartalmazza, de „a legösszetettebb és legváltozatosabb városfogalom is csak egy váz, egy segédkonstrukció”, hogy úrrá lehessünk a változatos megjelenési formákon.¹⁵ Ugyanazt a gondolatot találjuk meg a neves olasz urbanista, Leonardo Benevolo áttekintő munkájában is, aki bevezetőjében a városok fontosságát a következőképpen érzékelteti: „Ha Európa mint önálló történelmi egység létezik, az talán leginkább a városoknak köszönhető,” de – folytatja a szerző – „a városok története – természeténél fogva – megannyi külön

eset története, s ezeket elsősorban egyenként kell megvizsgálni. (...) A nehézséget az okozza, miképp tápláljuk be egyetlen koponyába a számtalan megközelítést, melyeket egy számítógép könnyedén képes lenne befogadni, de amelyek túl sokrétűek ahhoz, hogy egységes módszerrel feldolgozhassuk őket, és messze meghaladják az emberi agy kapacitását.”¹⁶ A német kutató, Heinz Stoob szintén azon a véleményen van, hogy lehetetlen általános érvényű kritériumokat találni, ezért minden szerzőnek úgy kell megválogatnia a fogalmakat és a kritériumok rendszerét, hogy azok a legjobban legyenek az adott témára, régióra és korszakra alkalmazhatók.¹⁷ Dietrich Denecke, miután hasonló következtetésre jutott, mint Stoob, mégis a „központi hely” elméletét tartja a legproduktívabbnak.¹⁸

A városmeghatározások e nagyon rövid áttekintését a műfaj klasszikusának, Lewis Mumfordnak a véleményével zárom. Monográfiája elején leszögezi, hogy „egyetlen meghatározás sem lehet érvényes önmagában valamennyi megnyilvánulására, egyetlen leírás sem ölelheti fel valamennyi átalakulást”.¹⁹ A városok kialakulásánál arra teszi a hangsúlyt, hogy „sok, azelőtt szétszórt és szervezetlen funkciót korlátozott területen egyesítettek, és a közösség összetevő elemeit a dinamikus feszültség és kölcsönhatás állapotában tartották”.²⁰

A meghatározás nehézségei nem adnak azonban felmentést a választás kényszere alól. Jelen munkában kiindulópontként a történeti-jogi meghatározást használtam, majd a funkcionális szemlélet alapján arra kerestem választ, hogy a különböző funkciók mennyiben befolyásolták a városfejlődést.

Nem egyértelmű a másik fogalom, az *urbanizáció* használata sem. Ha csak a szótári meghatározásokat nézzük,²¹ több értelmezés is kibontakozik. Egyrészt urbanizáción értik a városi lakosság növekedését, másrészt a városi életforma terjedését, amely legalább olyan fontos a jelenség vizsgálatában és megértésében.²² Mint ezekből a meghatározásokból is kitetszik, az urbanizációnak a tudományos fogalomhasználatban kettős – pontosabban többes

– jelentése van. Erre mutat rá Clemens Zimmermann is, kiemelve a demográfiai jelenség mellett az életformaváltás jelentőségét.²³ A magyar szaknyelv erre a kettősségre jó megoldást kínál: a városodás/városiasodás szópár az urbanizáció két aspektusát, a mennyiségit és a minőségit különbözteti meg. E két aspektus – a demográfiai és a viselkedési urbanizáció – mellett más szempontok is megjelennek. Jan de Vriesnél például az előző kettő mellett a strukturális urbanizáció fogalma. Ez a funkcionista értelmezés szerinti központok átrendeződését vizsgálja.²⁴ A kora újkorban a nemzeti államok, a gyarmatbirodalmak, a piaci integráció megváltoztatta a városok közti kapcsolatokat, átcsoportosította a hierarchiát.²⁵

Az urbanizációt ugyanakkor a modernizáció részeként szokták taglalni. Nem szándékozom itt a modernizáció óriási irodalmát még csak utalásszerűen sem tárgyalni. A „modernizáció” tulajdonképpen egy gyűjtőfogalom, amely sok különböző folyamatot ölel fel. Erről Hans-Ulrich Wehler így írt: „A modernizáció egymással összekapcsolt vagy autonóm fejlődési folyamatok kötegének kényelmes rövidítésül használható, amelyek a 18. század végi forradalom óta különösen jól láthatóan folynak.” A modernizáció itt tehát egy ellentmondásokkal teli folyamat „rövidítése”.²⁶ A szerző a továbbiakban kitér a modernizációs folyamat olyan fontos összetevőire, mint az iparosodás, az urbanizáció, az oktatási rendszer, a közlekedési hálózat és a távközlés fejlődése stb.²⁷ Wehlernél a fogalom meghatározatlansága csak növeli annak attraktív voltát. H. A. Diederiks is hangsúlyozza Nyugat-Európa gazdaság- és társadalomtörténetéről szólva, hogy „a modernizáció a társadalom egészét érinti, tehát nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi, a kulturális és a politikai fejlődést is. A modernizáció fogalma meglehetősen általános és tágran értelmezhető.”²⁸ Horst Matzerath az urbanizációt a modernizáció részeként vizsgálva, a demográfiai növekedés mellett a következő tényezőket említi: a specializációt, a munkamegosztás diverzifikálódását, a mobilitás növekedését, az innovációt, a szekularizációt, a bürokratizálódást

stb.²⁹ Egy másik szerzőnél még tágabb a fogalom. Kulturális értelemben modernizációnak tekinti a jövő felé fordulás korszakát, amelyben a jövőt jobbnak képzelik a múltnál és a jelenél.³⁰ A modernizációs elméleteket több kritika érte, felröva azt, hogy csodaszerként, „univerzális kulcs”-ként használták minden gazdasági, társadalmi, ökológia jelenség, válság magyarázatára.³¹ Ennek ellenére a kutatók jelentős része ma is használja, mivel egyelőre egyetlen másik modellnek sem volt olyan átütő sikere, hogy ezt teljesen kiszorította volna.

A modernizációnak az egyik elterjedt meghatározása szerint a rendi társadalomból a polgári társadalomra való áttérést értjük rajta.³² Közép- és Kelet-Európában azonban ez is bonyolultabb, mint nyugatabbra. Még a német állam is át volt hatva a premodern kiváltságok nagyfokú maradványaival, amelyeket fokozatosan és csak részben sikerült 1918 előtt leépítenie. Ezért a németországi modernizációról beszélve az egyik szerző megjegyzi, ez a modell sokkal inkább a fejlődés tendenciáját jelzi, mintsem a gazdasági, társadalmi és politikai realitást.³³ Kevés erre nézve az összehasonlító tanulmány is, amely legalább a Habsburg Birodalmon, illetve az Osztrák–Magyar Monarchián belül vizsgálná ezeket a kérdéseket.³⁴

Wolfgang Hardtwig és Klaus Tenfelde a modernizáció keretében zajló urbanizáció öt ismérvét különböztették meg: a.) az agrár társadalomból az ipari társadalomba való demográfiai átmenet; b.) a városok központi funkciói sokasodnak, kibontakoznak (nő a jelentőségük, mint az ipar színhelyeinek, de a tömegfogyasztást is az itteni piacok szabályozzák); c.) a modern állam új adminisztratív funkciókat fejleszt ki (várostervezés, építkezések, közüzemek, szociális gondoskodás stb.), a város munkaadóvá is válik; d.) főleg a nagyvárosokban egy új társadalmi-kulturális milió jön létre; e.) a demográfiai, gazdasági, társadalmi, közigazgatási stb. feltételek hatással vannak a politikára – a városok hozzájárulnak a modern demokratikus tömegettársadalmak kialakulásához.³⁵

A fentiekből is kitűnik, hogy a modernizáció és az urbanizáció gyűjtőfogalmak, amelyek egy adott kereten belül tág mozgásteret

biztosítanak, lehetővé teszik a kérdéskör több szempontú vizsgálatát. Jómagam a következőkben főként a városi funkciók alakulását, bővülését vizsgálom, az új funkciók megjelenését, valamint a rendi jellegű kiváltságok felszámolását és a betagoledást a kialakuló modern állam keretei közé.

A terminológiai nehézségek még nem merültek ki ezzel, számolnunk kell egy-egy fogalom időbeli változásaival is. A köznyelv minden urbánus települést vároznak nevez, nagyságától, státusától, szerepkörétől stb. függetlenül. A történelmi terminológia sem egységes azonban: a latin *civitast* általában várossal, az *oppidumot* mezővárossal fordítjuk, de „város” az az átfogó kategória is, amelybe a mezővárosok is beletartoznak (bár egyes szerzők véleménye eltér ettől).³⁶

Tanulmányozott településeink a 18–19. századi forrásokban egyaránt szerepelnek *városként*, *mezővárosként* és *taxás helyként*, hivatalos iratokban éppúgy, mint elbeszélő forrásokban. Elméletileg ugyan a város megnevezést csak a szabad királyi városokra lehetett volna alkalmazni, de ez nem így történt. A vázolt helyzet azonban korántsem magyar vagy közép-kelet-európai sajátosság. Penelope Corfield idézett könyvében szintén tisztázni volt kénytelen azoknak a megnevezéseknek a sokaságát, amelyeket a koraujkori Angliában a városok megjelölésére használtak.³⁷

A *mezőváros* alacsonyabb rangú városi kategóriát jelölt, nem volt fallal övezve (innen a neve is) és kiváltságai nem voltak olyan széles körűek, mint a szabad királyi városoké. Itt hívnám fel a figyelmet, hogy a magyarországi szakirodalomban elsősorban az alföldi sajátosságos várostípust jelölik ezzel a névvel, vagy átfogóbban azt az 1848 előtti városkategóriát, amelyik egy világi vagy egyházi hűbérúr fennhatósága alatt állt, viszonylag szűkre szabott kiváltságai voltak, és nem képviseltette magát az országgyűlésen. Az erdélyi, és ezen belül a székelyföldi mezővárosok – ahogy majd látni fogjuk – nem illeszkednek be ebbe a modellbe.

A harmadik kifejezés, a *taxás hely* egy sajátos erdélyi kategóriát jelöl, bár analógiákat máshol is találunk. A taxás helyek az autonóm erdélyi fejedelemség sajátos jogfejlődésének termékei voltak, és a Királyföldön kívüli kiváltságos települések azon csoportját jelölték, amelyek az adót nem fejenként, hanem egy összegben fizették, és széles körű autonómiájuk egyik elemeként a diétán is képviseltették magukat.

A vizsgált települések közül egyedül Marosvásárhely nyert szabad királyi városi rangot 1616-ban, tehát a város, *civitas* nevet csak rá lehetne alkalmazni. A következőkben azonban a várost mint átfogó fogalmat mindegyik kiváltságos településre használni fogom. A többi helység közül Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Bereck, Illyefalva, Székelyudvarhely, Csíkszereda és Oláhfalu 1848 előtt taxás helyek voltak. Oláhfalu státusa a legvitatottabb, bár taxás hely volt, de sokszor mint „kiváltságos falu” szerepel, arról már nem is beszélve, hogy valójában két faluról (Szentegyház-oláhfalu és Kápolnásoláhfalu) van szó. A 19. század közepén megváltozott a helyzet. 1848 után a középkori kiváltságok felszámolása és a közigazgatás fokozatos modernizációja következtében először mindegyik taxás hely önálló törvényhatósággal rendelkező várossá alakult át. Az 1876:XX. tc. szerint a vizsgált települések közül Marosvásárhely törvényhatósági jogú, Sepsiszentgyörgy és később Gyergyószentmiklós is rendezett tanácsú városi rangot kapott. A másik hat községnek minősült.

A „városlakó”, „városi”, „polgár” szintén nem egyértelmű fogalmak, ráadásul a korszakon belül és az egyes települések vonatkozásában is változnak.³⁸ A „városlakó”-n mindazokat értem, akik egy adott időszakban a város területén laktak, míg a „városi” vagy a „polgár” egy jogi kategória, és azokat jelölte, akik részesei voltak a városi kiváltságoknak. A Székelyföldön a megkésett fejlődés következtében nem alakult ki az az „új polgárság”, amely a német államokban és az örökös tartományokban maga is a modernizáció hordozója volt.³⁹ Az, hogy mennyiben lehet egyáltalán „polgárok”-nak tekinteni az illető városkák lakóit, bonyolult

kérdés, amelyre csak a városfejlődés felvázolása után – egy következő szakaszban – kísérlelhető meg a válaszadás.

1.2. A kisvárosok a történetírásban.

A kutatás előzményei

A kisvárosok kutatása a legutóbbi időkig elhanyagolt terület volt még a várostörténetíráson belül is. Az európai kisvárosok azonban – amelyek nagy családjába tartoznak a vizsgált helységek is – ha nem is játszottak olyan látványos szerepet a kontinens történetében, mint a nagyvárosok, de „akár ott éltek, akár nem, az európaiak többsége számára a kisvárosok jelentették a legkövetlenebb és legfontosabb kapcsolatot az urbánus világgal”.⁴⁰

A téma elhanyagolását és a nehézségeket az okozza, hogy sokáig a kisvárosokat nem is tekintették igazi városoknak, és csak az utóbbi két évtizedben kezdtek módszeresen foglalkozni a kutatásukkal. A Chandler-Fox adatbázis, amelyik a világ legfontosabb városainak a demográfiai adatait tartalmazza 1360-1850 között, nem is vette tekintetbe az 5.000 lakos alatti helységeket. Az európai urbanizációt átfogóan tárgyaló művében Jan de Vries is csak a 10.000 fölötti helységeket vette számításba – igaz főként a forrásadottságok miatt –, és bár nem zárta ki, hogy ennél kisebb települések is lehettek városok, de a 4.000 lakoson aluli településeknél ezt már kétségesnek tartotta.⁴¹

A kisvárosok fontosságát mutatja azonban az a tény, hogy a középkor végén a perifériák, mint például Észak-Európa városi lakosságának 90%-a és az egész kontinens városi lakosságának több mint fele kisvárosokban lakott; kisváros ötször annyi volt, mint közepes és nagyváros.⁴² A kisvárosok szerepe úgy tűnik a Skandináv-félszigeten, Nagy-Britanniában, Közép- és Kelet-Európában volt a legnagyobb. Peter Clark, a kisvárosok kutatásának egyik kezdeményezője, számba veszi a besorolásukból és kategorizálásukból adódó nehézségeket, és a következő megállapításra jut: „Ezek a definíciós problémák aláhúzzák a preindusztriális

Európa kisvárosainak bizonytalanságát és ambiguitását gazdasági és társadalmi téren. De majdnem az egész időszakban a kisvárosoknak biztos és meghatározott helyük volt az európai városrendszerben.⁴³ A kisvárosok ennek ellenére sokkal sérülékenyebbek voltak, mint nagyobb társaik. Gyengeségüket – Clark szerint – elsősorban egy életképes urbánus infrastruktúra hiánya okozta, ugyanakkor a túlzott függés a körzetüktől, a helyi vásárok rendszerétől. A legtöbbjük rendeltetése az volt, hogy felvevő piacot biztosítsanak a környező agrárvidék terményei számára, és cserében korlátozott mértékben javakat és szolgáltatásokat nyújtsanak.⁴⁴

Éppen mert e kisvárosok önmagukban erőtlenekek voltak, esetükben az állami beavatkozásnak nagyobb szerepe volt, mind a városok fejlődése, mind pedig a városhálózat alakítása szempontjából. Ez a jelenség nem ismeretlen Európa nyugati felében sem, még a liberális Angliában is aktívan avatkozott be az állam a városodásba.⁴⁵ A modernizáció, bár nagyon jelentős változást hozott e kisvárosok életébe, mégis egy lassúbb folyamat volt. Erdélyre is jellemző, amit Peter Borsay a 18. századi angol városokról írt, úgy vélvén, hogy az evolúció és nem a forradalom írja le jobban a preindusztriális városi társadalom átalakulását.⁴⁶

A kisvárosok szerepe a 19. században felgyorsult urbanizációs folyamat során sem szűnt meg. A 19. század elején Németország déli és nyugati részén a lakosság kb. 18-25%-a élt városokban; 1871-ben az egyesített Németországban a városi lakosság aránya 23,7% volt, 1910-ben 48,8%, de a Rajna-vidéken az arány már 75% volt. A városok nagy része azonban továbbra is kisváros volt, amely a nagyvárosok vonzáskörzetében gravitált.⁴⁷ A 19. század végére azonban – ahogy erre az egyik szerző felhívja a figyelmet – a kisvárosok egyáltalán nem voltak olyan „álmosak” vagy provinciálisak, ahogy azt a nagyvárosokra koncentráló sztereotípiák láttatja velünk. A kisvárosok éppen úgy a modernizáció hordozói voltak, mint a nagyvárosok.⁴⁸

Norvégiában a városhálózat nagy részét szintén olyan kisvárosok képezték (*Minderstädte*), amelyek lakossága a 19. század

közepén általában 350-1.700 fő között mozgott; ezek jelentős része – bár az arány 50% alatt maradt – mezőgazdasággal foglalkozott. A központi funkciók ellátása mellett e városkákra a privilégiumok és a saját intézmények megléte volt jellemző.⁴⁹ Dániában az 1801. évi népszámlálás alkalmából a városok több mint felének a lélekszáma nem érte el az 1.000-et.⁵⁰ Európa másik végén a helyzet még inkább hasonlít a közép-kelet-európaihoz. Spanyolországban a 19. század közepén, 1857-ben a városok száma 389 volt (1787-ben még csak 195), de közülük csak alig egyharmadának a lakossága haladta meg az 5.000 főt. Délen e mezővárosok (a szakirodalom *agrotown*-nak nevezi őket) lakosságának nagy része a mezőgazdaságban dolgozott.⁵¹

Ahogy közelítünk régióinkhoz a hasonlóságok egyre szembetűnőbbek lesznek. Lengyelországban megtaláljuk ugyanazt a két városkategóriát, amit Magyarországon és Erdélyben: a *civitas* és *oppidum*ot. Itt a 16. században felgyorsult városodási folyamatban az utóbbiaknak fontos szerepe volt, ezek képezték a városhálózat alapját. Maria Bogucka, a lengyel várostörténetírás kiemelkedő képviselője azt is hangsúlyozza, hogy a hűbéri tulajdonban levő oppidumok sűrű hálózata a kelet-közép-európai fejlődés egyik jellegzetessége, elsősorban Lengyelországra, Csehországra és Magyarországra jellemző. Lengyelországban a 18. század végén a városok 55,3%-nak a lakossága 600-2.000 fő között mozgott, míg 35,9%-ukban 600 fő alatt maradt.⁵² 1818-ban 95 város lakossága nem érte el az 500 főt, 196-nak a lakossága 500-1.000 fő között volt, 158-ban 1.000-3.000 között és csak 9 város lakossága haladta meg a 3.000 főt. A városhálózat átstrukturálódása a 19. századra tehető, amikor is a nagyvárosok szerepe megnőtt, és a kisvárosok egy része eltűnt.⁵³ A helyzet hasonló volt Cseh- és Morvaországban, ahol a városhálózat jelentős részét szintén az *oppidum*ok képezték;⁵⁴ és ugyanazokat a jellemvonásokat találjuk meg a mai Szlovénia területén is. Ez utóbbi helyen az 1789–1830 közötti időszakban a 81 város közül – ahol a tartomány lakosságának 9%-a élt – 21 civitas és 60 oppidum volt. Ezek átlagos nagysága

600-1.700 fő között mozgott, a városok mindössze 5%-nak a lakossága haladta meg az 1.000 főt.⁵⁵ A magyar korona tartományain belül Horvátországban a 18. század végén a lakosság csupán 2,7%-a élt a 6 szabad királyi város valamelyikében. Helyi sajátosság volt – és ez nagyon hasonló a székelyföldi állapotokhoz –, hogy a mezővárosok egy része a 19. század közepéig a határőrvidék keretén belül és ennek fennhatósága alatt fejlődött.⁵⁶

A magyar történetírás hosszú ideig a jogi szemlélet bűvkörében mozgott: a 19. században – és utána is jó ideig – „igazi” városnak csak a szabad királyi városokat tekintették. Mályusz Elemér volt az, aki elsőként hívta fel a figyelmet a magyarországi és a nyugat-európai városhálózat különbségeire, és – szakítva az addig általános nézettel – a mezővárosokat is a városok közé sorolta, így a 15. század végi magyarországi városi települések számát mintegy 800-ban állapította meg. Ő sem volt azonban következetes ehhez az elvhez, hiszen a kereskedelem szerepét túlhangsúlyozva, és az urbanitás kritériumaként elsősorban a távolsági kereskedelemben való részvételt tartva, végső soron megint leszűkítette a kört nagyjából a szabad királyi városokra.⁵⁷

Érdekes kísérlet volt a mezővárosok „rehabilitására” a szociográfus Erdei Ferencé. Az alföldi mezővárosok funkcionális szempontú elemzése nyomán rámutatott a közöttük és a nyugat-európai városok közti különbségekre, az előbbit tartva a sajátos magyar várostípusnak.⁵⁸ Nagyhatású munkája nyomán sokan – főképp a néprajz művelői közül – a mezővárost a mai napig az alföldi városnak ezzel a típusával azonosítják.

Az első modern összefoglalás, amelyik a városhálózat és a városi funkciók változásait is számba vette, Makkai László tollából született.⁵⁹ A '60-as-'70-es években megélénkült az érdeklődés a várostörténet elméleti kérdéseiről: többen, köztük Mendöl Tibor, Beluszky Pál, Dávid Zoltán és mások igyekeztek különböző kritériumokat kidolgozni, és ezek alapján egy-egy adott korszak városhálózatát rekonstruálni. Gyimesi Sándor Kelet-Közép-Európa városainak

összehasonlító elemzését végezte el a kapitalizmusra való átmenet időszakában.⁶⁰

A mezővárosok ekkor kerültek igazán az érdeklődés előterébe. Fügedi Erik átmenetet látott bennük a szabad királyi városok és a falvak között.⁶¹ A középkori városokról Granasztói Györgynek is jelent meg egy összefoglaló könyve, amelyben a magyar városokat az általános európai keretbe illesztve tárgyalta. Bár a könyv nagy részében a szabad királyi városokkal foglalkozott, azért a mezőváros szerepére is felhívta a figyelmet: „A középkori Magyarország városainak hátszágát a mezővárosok alkották. Gazdasági szempontból a mezővárosok többé-kevésbé városias helyek voltak, néhány közülük – még 14. századi kezdetek után – messze jutott a fejlődésben. (...) A mezőváros nagy jelentőségét abban látjuk, hogy megkönnyítették a paraszti árutermelést, és alapot nyújtottak a városiasodáshoz.”⁶²

A mezővárosok kialakulásának kutatására és szerepének átértékelésére nézve azonban igazi áttörést Szűcs Jenő és Bácskai Vera munkái jelentettek.⁶³ Ezeknek révén ismerték el a mezővárosokat az „igazi” városhálózat fontos részének. Bácskai Vera később (Nagy Lajossal együtt) a 19. század első felének magyarországi városhálózatát elemezte, és matematikai módszerek segítségével egy városhierarchiát állított fel. A városokat különböző kritériumok szerint – az általuk betöltött funkciók függvényében – kategóriákba sorolták, függetlenül attól, hogy szabad királyi városok, mezővárosok vagy éppen kiváltság nélküli települések voltak. Ezt bővítette aztán tovább Bácskai egy másik könyvében, amelyben a városi társadalmat is elemezte az 1828-as összeírás alapján.⁶⁴ Nem célok itt a magyar várostörténetírás kimerítő bemutatása, de mindenképpen hangsúlyozni kell a Hajnal István Kör szerepét e téren (is). Az elsősorban a társadalomtörténet kutatóit tömörítő kör rendszeresen napirendre tűzi a várostörténet kérdéseit, kiadványaiban is bőségesen találkozunk ezzel a témakörrel, sőt a kör 1990. évi konferenciájának témája éppen a „Mezőváros-kisváros” volt.⁶⁵

Az erdélyi városokat megemlítik ugyan a magyarországi városokról készült összefoglaló munkák egy részében, de átfogó tanulmány, amelyik bemutatná sajátosságaikat, alig készült.⁶⁶ Az Erdély történetéről készült szintézisek kisebb-nagyobb mértékben szót ejtenek ugyan a városokról is, de a téma alapos feldolgozására ezekben nem volt lehetőség.

A 19. század második felétől kezdve, de különösen a millennium környékén több – a kor pozitívista szellemében íródott – adatgazdag városmonográfia is napvilágot látott. A két világháború közti időszakban nem sok új fejleményről tudunk beszámolni e téren, bár a korszak végén született meg Makkai László tollából az első kísérlet az erdélyi városok átfogó bemutatására.⁶⁷

A második világháború után a történettudomány az ideológia bilincseiben vergődött. Ennek ellenére született néhány hasznos tanulmány. A következőkben ezeket az eredményeket veszem számba röviden.⁶⁸ Az erdélyi magyar történetírás nem fordított túl nagy figyelmet a várostörténet kérdéseire. Jó ideig a falu, a parasztság története volt előtérben, a várostörténet eléggé elhanyagolt terület maradt. Az erdélyi polgárosodás és az urbanizáció kérdéskörével az említett időszakban behatóbban Egyed Ákos foglalkozott. *Falu, város, civilizáció* című tanulmánykötetében külön fejezetben tárgyalta az iparosodás és a városfejlődés kérdéseit a dualizmus korában, valamint ezzel összefüggésben a vasúthálózat kiépülését, a hitelrendszert és ennek etnikai vonásait.⁶⁹ Munkássága megkerülhetetlen az erdélyi várostörténettel foglalkozók számára. Az ezt megelőző korszak erdélyi városfejlődéséről egyetlen átfogó tanulmány készült, amelyben a szerzők, Csetri Elek és Imreh István, felvázoltak néhány fontos kérdést, de később nem folytattak ezirányú kutatásokat.⁷⁰ Kovách Géza Binder Pállal közösen megjelentette az erdélyi céhszabályzatok gyűjteményét.⁷¹ Ezen kívül született néhány tanulmány egy-egy város történetének bizonyos kérdéseiről, a helytörténeti közlemények jó része azonban továbbra sem lépett ki a megszokott keretek közül. A legátfogóbb kép az Erdély három kötetes története lapjairól

bontakozik ki Trócsányi Zsolt, Miskolczy Ambrus és Szász Zoltán összefoglalása nyomán.⁷² Ők azonban az általános irányvonalak bemutatása és érdekes felvetések mellett – kellő előtanulmányok hiányában – csak nagy vonásokban vázolhatták a városodás, illetve városiasodás bonyolult kérdéseit.

Az 1989 utáni évek terméséből néhány tanulmány és könyv is említést érdemel: az erdélyi magyar történetírás köréből főképp Egyed Ákos 1997-ben megjelent kötete,⁷³ amelyben tovább folytatta fent ismertetett kutatásait. A legutóbb megjelent tanulmánykötet az erdélyi városokról⁷⁴ jól mutatja azonban a hiányosságokat. A kötet tanulmányainak heterogenitása is jelzi, hogy egyrészt kevés az idevágó kutatás, másrészt fogalmilag, módszertanilag és színvonalukban is nagyon eltérnek a különböző írások. Érdekes kísérlet a Gyáni Gáboré, aki a „pilléresedés” Hollandiában kidolgozott modelljét alkalmazta Erdélyre, és nagyon termékeny, továbbgondolásra érdemes gondolatokat vetett fel az erdélyi polgárosodásra nézve.⁷⁵

Az eddigi legjelentősebb munka az erdélyi városokról sajnos csak a kézirat lezárása után jelent meg, ezért eredményeit már alig vehettem figyelembe. A fiatal magyarországi kutató, Sonkoly Gábor könyvéről van szó,⁷⁶ amelyben különböző módszerek segítségével vázolja fel és hierarchizálja a 19. század közepe előtti erdélyi városrendszert.

A *székelyföldi városokra* nézve még szegényesebb az irodalom. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a Székelyföld kimondottan rurális vidék, városai nem érdemlik meg ezt a nevet, ezért tanulmányozásuk fölösleges. Még azok a szerzők is, akik a székelyek történetével foglalkoztak, elhanyagolták ezt a témát, részben az előbbi okokból, részben pedig mert nem illett bele a székely történelemtől kialakult sztereotípiákba. Hosszú ideig – a városokra nézve is – Orbán Balázs leírásai maradtak a legteljesebbek és adatokban a leggazdagabbak. A romantikus szemlélet és a helyenként pontatlan adatok ellenére érdemei kétségbe vonhatatlanok, munkája máig alapműnek számít.⁷⁷ Szádeczky Lajos közis-

mert monográfiájában a városoknak nagyon kis jelentőséget tulajdonított, és ennek megfelelően kis teret szánt nekik.⁷⁸ Tanítványa, Hans Connert, aki különösen a székely jog- és alkotmánytörténet terén jeleskedett, a városok kapcsán is tett néhány érdekes észrevételt.⁷⁹ A két világháború között Rugonfalvi Kiss István szerkesztésében megjelent kísérlet a székely történelem szintézisére inkább visszalépést jelentett: mind szemléletében, mind módszereiben már megjelenésekor elavult volt.⁸⁰ Bár úgyszintén elsősorban nem a városokkal foglalkoztak, mégis nagyon hasznos információkat tartalmaznak a Kozma Ferenc és Barabás Endre munkái, amelyek gazdag és megbízható adatait könyvemben is hasznosítottam.⁸¹

Újabban Balogh Judit egy tanulmányban a székely városok fejedelemség-kori történetét foglalta össze.⁸² Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelent meg Benkő Elek (Demeter Istvánnal és Székely Attilával írt) munkája a középkori székely mezővárosokról, amely főképp Székelykeresztúr régészeti feltárása révén több új, érdekes adattal gazdagította az erdélyi mezővárosok nem túl bő szakirodalmát, a székelyföldi városok történetére nézve meg egyenesen alapműnek számít.⁸³ A könyv tanúsága szerint a régészet sokszor a tőle viszonylag távol álló kérdések esetében is segíthet a válaszadásban, így például az adózás módjának, a polgár-nemes ellentéteknek lehetnek településtörténeti következményei. A szerző egy másik érdekes – bár nem előzmények nélkül álló – felvetése a német analógia kérdése: a korai házak és edények analógiái erdélyi és moldvai szász kapcsolatokat sejtetnek, miként Székelykeresztúr piacutcás alaprajza is a legkisebb szászföldi mezővárosok alaprajzával vethető össze. A könyv ugyan csak a már publikált forrásokat használja, de interdiszciplináris szemlélete és módszerei a téma legfontosabb feldolgozásává teszik.

Az egyes helységeket illetően modern monográfia egyikről sem készült. A leggazdagabb – ahogy az természetes – a *Marosvásárhelyre* vonatkozó szakirodalom. A régebbi munkák közül meg kell említenünk Kiss Pál, Biás István, Fodor István, Szentgyörgyi Dénes írásait, akik sok érdekes adatot tártak fel a helység

történetére nézve, bár munkáik igencsak eltérő színvonalúak és nem is mindig megbízhatóak.⁸⁴ Benkő Károly adatgazdag írása kéziratban maradt és csak napjainkban adták ki.⁸⁵ A két világháború között Traian Popa gyakorlatilag az előbb felsorolt szerzők eredményeit foglalta össze román nyelven és a román történetírás szemlélete szerint átdolgozva. Ennél jelentősebbek Orbán István, Barabás Endre vagy Kelemen Lajos munkái. Az újabb eredmények közül megemlítjük Dankanits Ádám, Tonk Sándor, Szabó Miklós, Pál-Antal Sándor, Spielmann Mihály, Gaál Kornélia, Bónis Johanna és mások munkásságát.

Marosvásárhelyen az utóbbi években jelentős volt a kutatás-szervező és ezzel összefüggésben a kiadói tevékenység is. Pál-Antal Sándor és Szabó Miklós szerkesztésében már két – részben várostörténeti vonatkozású – kötet is megjelent a megye múltjáról.⁸⁶ A kötetek több Marosvásárhely történetével foglalkozó tanulmányt is tartalmaznak. Ugyancsak ők szerkesztettek egy másik, ezúttal kimondottan Marosvásárhely történetére koncentrált kötetet, amelyben egy-egy írás taglalja a helység szabad királyi várossá való alakulását, valamint különböző intézmények, egyházak, épületek múltját.⁸⁷ A Marosvásárhelyre vonatkozó gazdag anyagot gyarapítja a református kollégium 1848 előtti diáknévsorainak közzététele,⁸⁸ a város utcáinak történeti névtára,⁸⁹ a marosvásárhelyi helynevek lexikona,⁹⁰ a vásárhelyi vásárok történetét vázoló munka,⁹¹ a Bernády emlékkönyv,⁹² hogy csak az önálló köteteket soroljuk.

Székelyudvarhelyről a fent említett általános művek mellett néhány, kimondottan a helységre vonatkozó munka is íródott. A 19. században készült néhány leírás, köztük a Szigethi Gyula Mihályé. A nemesek és polgárok évszázados küzdelmét Szele György dolgozta fel, majd Magyar András tárt fel újabb adatokat.⁹³ A résztanulmányok mellett a legfontosabb és legátfogóbb munka Hermann Gusztáv monográfiája a város művelődéstörténetéről.⁹⁴

A többi város esetében rosszabb a helyzet. *Sepsiszentgyörgy* történetét – máig a leghasználhatóbban – 1941-ben foglalta össze

az egyik jeles helytörténész, Bogáts Dénes.⁹⁵ Emellett megemlíthetjük a millenniumi emlékkönyvből Gödri Ferenc írását és Székely Zoltán összefoglalását a város középkori történetéről.⁹⁶ A frissebb kiadványok közül említésre méltók a Cserey Zoltán által jegyzett füzet,⁹⁷ valamint a helyi napilapban Binder Pállal közösen (illetve az ő anyagát felhasználva) írt népszerűsítő cikkek. Ugyancsak a színvonalas népszerűsítés a célja a város történetét szép kivitelben bemutató képeskönyvnek.⁹⁸ *Kézdivásárhelyről* jelent meg ugyan két múzeumi emlékkönyv is,⁹⁹ de ezek nem pótolhatják a városmonográfiát, mint ahogy a millenniumi Háromszék Emlékkönyvben megjelent írás sem. Kézdivásárhely településtörténetéről született néhány tanulmány Vámszer Géza és Paul Niedermaier tollából,¹⁰⁰ a céhes élet bizonyos vonatkozásait Cserey Zoltán és Incze László,¹⁰¹ a helyi múzeum szervezője dolgozták fel. *Csikszeredával*, Gyergyószentmiklóssal szintén csak résztanulmányok foglalkoznak. Az előbbi történetéről Vitos Mózes füzetében¹⁰² találunk adatokat, újabban Szócs János és Pál-Antal Sándor,¹⁰³ településtörténetéről Vámszer Géza írt.¹⁰⁴ Itt említhetjük meg a Csikszeredára vonatkozó két emlékiratot is T. Nagy Imre és Nagy András tollából, amelyek sok érdekes adatot szolgáltatnak a kisváros dualizmuskori és két világháború közötti történetéhez.¹⁰⁵ *Gyergyószentmiklósra* nézve főképp Tarisznyás Márton írásai használhatók,¹⁰⁶ de Garda Dezső is érintette munkáiban a város történetét.

A városok esetében sem bővelkedünk a feldolgozásokban, még kevesebb a szakirodalom azokról a településekről, amelyek a dualizmus idején elvesztették városi rangjukat. Az egyetlen kivétel *Székelykeresztúr*, amelyről 1943-ban megjelent egy monográfia, bár ez nem mindenben felel meg a tudományosság követelményeinek.¹⁰⁷ Benkő Elek fent említett könyve pedig inkább csak a régészeti vonatkozásokat taglalja. *Oláhfalva*, illetve *Szentkeresztbánya* története is még feldolgozásra vár. A település öntödéjéről megjelent egy monográfia,¹⁰⁸ és egy másik kiadvány a helység történetéről, azonban ez utóbbi amatőr

munka. Atelepülés kiváltságlevelét és korai kiváltságait Hermann Gusztáv Mihály elemezte.¹⁰⁹ *Bereck* moldvai kapcsolatait Imreh István dolgozta fel,¹¹⁰ a helységről újabban szintén megjelent egy emlékkönyv. *Nyárádszereda* tekintetében Kelemen Lajos egy tanulmányát emelhetem ki.¹¹¹

1.3. A kutatás keretei. Források és módszerek

A 19. század közepén Kővári László Erdélyről mint városban szegény tartományról írt: „városai kicsinyek, falvai nyomorultak”. Erdélyben akkor összesen 77 várost tartottak számon, közülük 11 szabad királyi város, 2 nemes város, 13 taxás hely és 50 mezőváros volt. „Különbség közöttök az – írta Kővári –, hogy a királyiak megérdemlik a város nevezetét, a nemes városok a mezőváros nevezetét, a taxás helyek s mezővárosok nagy része csak nagyocskafalu”.¹¹² A 77, általa felsorolt városból 12 a Székelyföldön volt: Marosvásárhely szabad királyi város; Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Illyefalva, Bereck, Székelyudvarhely, Csikszereda és Oláhfalva taxás helyek, míg Székelykeresztúr, Gyergyószentmiklós, Nyárádszereda és Felvinc közönséges mezővárosok.¹¹³ A helyzet a 19. század második felében tovább romlott, hiszen a 12 városból a közigazgatási átszervezés következtében csak 5 tartotta meg a rangját, majd ezekhez csatlakozott a 20. század elején Gyergyószentmiklós.

Úgy vélem azonban, hogy a városodás/városiasodás jelenségét egy ebből a szempontból fejletlen peremvidéken is haszonnal lehet tanulmányozni. A Székelyföld külön egységként való tárgyalását az indokolta, hogy a 19. század utolsó harmadáig (1876-ban számolták fel őket) a székely székek különálló közigazgatási egységek voltak, és sajátos vonásaik megkülönböztették Erdély többi részétől. Ahhoz, hogy meg tudjuk írni az erdélyi urbanizáció történetét, úgy gondolom, szükség van minél több olyan tanulmányra, amelyik egy-egy vidék hasonló folyamatait dolgozza fel.

A helységek kiválasztásáról már esett szó. Itt annyiban szükséges a pontosítás, hogy azokat a településeket választottam ki az

említett kritériumok alapján, amelyek a Székelyföld területén feküdtek. Ezek egy része az idők során részben vagy egészben függetlenedett a széki joghatóság alól, ennek ellenére Marosvásárhely kivételével a Székelyföld részének tekintették őket. Marosvásárhely sajátos esetet képez, a szabad királyi városi rang elnyerése a 17. század elején meglazította kapcsolatait a Székelyfölddel, és bár önálló joghatóság volt, de vonzáskörzete révén gazdaságilag, kulturálisan a Székelyföld legjelentősebb központjának szerepét töltötte be, ezért indokolt e munka keretén belül Marosvásárhelyt is tárgyalni.

Mivel arra nem volt lehetőségem, hogy a Székelyföld kb. 500 települését egy komplex adatbázis keretében vizsgáljam, és így szűrjem ki a városias mutatókkal rendelkező helységeket, a legegyszerűbb kiindulópontot a történeti-jogi meghatározás felhasználása jelentette. Mérvadónak tartom, hogy maguk a kortársak mit tekintettek városnak, de azt is érdemes vizsgálni, hogy egy település miért kapott kiváltságokat, és hogyan tudott élni ezzel a lehetőséggel. Következésképpen a vizsgálatba bevontam mindazokat a helységeket, amelyek a középkor, a kora újkor és újkor folyamán városi kiváltságokat kaptak, vagy pedig a kortársak egy hosszabb időszakon át következetesen városnak, illetve mezővárosnak tekintették őket (nem szerepelnek tehát olyan települések, amelyeket egy forrás, egy alkalommal, mintegy „tévedésből” városként említ). A minta nem túl széles, de „változatos”: a kiválasztott 12 település közül jónéhánynál a jogi státusz nem felelt meg a tényleges helyzetnek, a városiasodottság fokának, így aztán a 19. század második felében ezek elvesztették városi rangjukat. A két csoport – amelyek megtartották, és amelyek elvesztették városi státusukat – összehasonlítása tanulságos volt, és megkönnyítette bizonyos következtetések levonását a különböző funkciók városképző szerepét illetően.

A székelyföldi városállomány viszonylag stabil volt, a nagy átalakulást a 19. század közepén, második felében szenvedte el, majd a második világháború utáni erőltetett iparosítás és urbanizáció nyomán. Az új, „szocialista” városok közül egyedül Székely-

keresztúr szerepel a kiválasztott mintában, mivel városi rangjának történelmi múltja van. Tusnád, Kovászna, Szováta elsősorban fürdőhelyként fejlődtek és ez a fejlődés csak az általunk vizsgált korszak végén (vagy még később) indult meg, tehát az első világháború előtt semmiképpen nem beszélhetünk róluk mint városokról. Balánbánya a bányája révén lett várossá (akárcsak az Oláhfalú mellett kifejlődött Szentkeresztbánya), de ugyanazt mondhatjuk el róluk, mint a fürdőhelyek esetében. Barót – és kisebb mértékben Kovászna – ugyan betöltött valamelyes központi szerepkört, de urbanizációs szintjük hosszú ideig alacsony volt, alig különbözött a többi nagyközségtől. Bodzaforduló pedig szintén a szocialista urbanizáció terméke, várossá válásában nagy szerepe volt a kommunista párt nemzetiség-politikájának (a város túlnyomó román lakosságának köszönhetően).

A vizsgált helységek tehát a következők: Marosvásárhely (szabad királyi, majd a 19. század második felétől törvényhatósági jogú város); Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Csík-szereda (taxás helyek, majd rendezett tanácsú városok), Illyefalva, Bereck, Oláhfalú (taxás helyek, majd községek), Székelykeresztúr, Nyárádszereda, Felvinc (egyszerű mezővárosok, majd községek), valamint Gyergyószentmiklós (kiváltság nélküli mezőváros, község, majd 1907-től rendezett tanácsú város). Ezek szerint tehát mind a 19. század közepéig, mind a dualizmus korszakában a hierarchia hármas tagolódású. 1848 előtt van egy szabad királyi város, hét taxás hely és négy egyszerű mezőváros. Ezek egy része a 18. század második felétől a katonai határőrezredek joghatósága alá került, és bár kiváltságaikat jelentősen csorbították, jogállásukat sikerült megőrizniük. A 19. század második felében pedig helységeink között egy törvényhatósági jogú város, öt rendezett tanácsú város és hat község található.

A kutatás az 1750–1914 közti időszakot vizsgálja, de elsősorban a „hosszú” 19. századra koncentrálni, mivel egyrészt az urbanizáció és a modernizáció szempontjából ez – pontosabban ennek utolsó harmada – hozta meg a döntő áttörést, másrészt pedig az átmenet

kapcsán a legváltozatosabb és izgalmasabb kérdések merülnek fel. A 19. század elején még működött a rendi társadalom, a városok egy része a határőrvidék kötelékében volt, 1848-cal viszont megkezdődött a rendi társadalom felszámolása, a struktúrák modernizálása. Ez hosszú és bonyolult folyamat volt, tele ellentmondásokkal. A 19. század második felében a közigazgatás modernizálása következtében az addigi legnagyobb változás következett be a székelyföldi városhálózatban. Ráadásul 1867-től Erdély és ezen belül a Székelyföld esetében a Magyarországgal való egyesülés után felmerült az integráció kérdése. A közigazgatás modernizációja során 1876-ban felszámolták a székely és szász székeket, tehát addigi keretük is megszűnt. Ezután a Székelyföldről már csak mint néprajzi tájegységről beszélhetünk, azonban úgy vélem, a régió sajátos – részben az elmaradottságból, részben az eltérő hagyományokból adódó – helyzete megengedi, hogy az anakronizmus veszélye nélkül használjam továbbra is a Székelyföld megnevezést, bár az előbbi pontosításokkal.

A hosszú 19. század azonban nem mereven értelmezve képezi a keretet. A történelmi előzmények felvázolása nélkül sokszor érthetetlenek lennének a későbbi folyamatok, ezért néha kénytelen voltam visszanyúlni egészen a 17. századig. Mivel azok a premodern struktúrák, amelyek a 18. században jellemezték e városokat, tovább éltek a 19. század első felében, sőt később is, ezért a 18. századi – elsősorban demográfiai jellegű – forrásanyagot is bevontam a vizsgálatba, hiszen így jobban kidomborodtak a hosszú távú folyamatok. A 18. század közepén, 1750-ben készült a korszak legteljesebb és legmegbízhatóbb összeírása, amelynek adatait több fejezetben használtam, ezért kiindulópontul az 1750. évet választottam. A 19. század közepi átmenet után egy újabb nagyobb korszak következik, a dualizmus időszaka, amikor új típusú fejlődés indult be. Mivel az első világháborút követően a régiót kiszakították az addigi történelmi-politikai keretből, indokolt volt tehát, hogy a témát az első világháborúig tárgyaljam, mivel ennek vége egy újabb gyökeres fordulatot jelentett.

A fentiekben már vázoltam a kérdésre vonatkozó könyvészet szegényes voltát. Az alap kutatásokat (nyilván hézagosan) nekem kellett elvégezni, így a kötet döntően eddig feltáratlan levéltári forrásokon alapul. Az egyes fejezetekben emiatt előbb a források elemzését végzem el, és csak a fejezetek végén (röviden), majd főképp az utolsó két fejezetben kíséreltem meg a leszűrt eredményeket összefoglalni. Ez nehézkesebbé (és hosszabbá) teszi a könyvet, de úgy gondoltam, hogy az aprólékos elemzések nélkül a következtetések megalapozatlannak tünnének.

Marosvásárhely kivételével – sajnos – a többi város esetében az 1848 előtti városi levéltár vagy megsemmisült vagy nehezen, illetve egyáltalán nem hozzáférhető. Ezért elsősorban a Magyar Országos Levéltárban található erdélyi központi levéltárak anyagát kutattam: az 1848 előtti időszakra nézve főként a Főkormányzók, a Kincstartóság és az Országos Főszámvevőség állagait, az átmeneti időszakra a Helytartóság (Militär- und Civilgouvernement, Statthaltereien in Siebenbürgen) és a visszaállított Főkormányzók, míg a dualizmus korára a Belügyminisztérium anyagát. A Főkormányzók óriási mennyiségű anyagából csak egy töredéket sikerült áttanulmányoznom; hogy valamennyire reprezentatív legyen a kép, ezért az *Általános iratok* állagából kiválasztottam néhány év anyagát és ebből minden, a székelyföldi városokra vonatkozó iratot átnéztem, úgyszintén a városokra vonatkozó fontosabb összeírásokat. Ezen kívül használtam Marosvásárhely levéltárát a Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Fiókjában és a berecki anyagot a Kovászna Megyei Fiókban. Tudatában vagyok annak, hogy a központi levéltárak majdnem kizárólagos használata a számos előny mellett hátrányokkal is járt, torzítja a városokról kapott képet, de ez jórészt a forrásadottságok számlájára írható.

Az egyes fejezetek során a városok különböző funkcióit vizsgálom: a gazdaságit, művelődésit, közigazgatásit stb. Számba veszem az egyes funkciók jelenlétét a városok kialakulásánál és hatásukat a későbbi fejlődésre, a funkciók bővülését vagy esetleg megszűnését egy-egy település esetében. Kitérek a városiasság vizsgálatára

is: mennyire néztek ki városnak e települések, hogyan hatoltak be a modern civilizáció vívmányai, hogyan alakult az írástudás szintje, úgyszintén az egyesületek elterjedésére, a sajtó, a zenei és színházi élet felvirágzására stb. Matematikai módszerek helyett a források alapos elemzésére fektettem a hangsúlyt, és részben az általános vonásokat kerestem, részben azonban a régió urbanizációjának sajátosságait is fel kívántam vázolni. A legizgalmasabb kérdést – ezzel összefüggésben – éppen a hagyományos és a modern társadalom közti átmenet jelenti. Kérdés azonban, hogy egy-egy régió kutatása mennyire tudja tetten érni az általánost a sajátosban, és mennyire tudja meglátni a sajátost az általánosban. Jelen munkára is érvényes az, amit Jürgen Reulecke úgy fogalmazott meg: az alapkérdés az egyedi sajátosság és az általános, „tipikus” fejlődés közti feszültség kiaknázása, hiszen várostörténet és városodástörténet ugyanannak a folyamatnak két arca.¹¹⁴

Jegyzetek:

1. Reinhard Stewig: *Die Stadt in Industrie- und Entwicklungsländern*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1983. 17-37.
2. Főrizs Margit: A városi és falusi települések megkülönböztetésének szempontjai. In: *Demográfia*. VIII (1965) 1. sz. 83. Napjainkban ez Svájcban 10.000, Ausztriában 2.000, Belgiumban 5.000, Hollandiában 20.000 fő.
3. Magyarországon Keleti Károly kísérelt meg kidolgozni egy használható értéket.
4. Edith Ennen: *Die europäische Stadt des Mittelalters*. Göttingen, 1987. 15.; Hans Planitz: *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. Graz–Köln, 1965. 295-296.
5. Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1922. 514.
6. Reinhard Stewig: i. m. 24-25.
7. Az elméletet összefoglalta: Michael Mitterauer: Das Problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsaufgabe. In: *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 58. Band (1971) 433-467. Lásd még: Wolfgang Leiser: Städtische Zentralität im agrarisch-feudalen Umfeld. In: Hans K. Schulze (Hrsg.): *Städtisches Um- und Hinterland in*

vorindustriellen Zeit. Köln–Wien, 1985. (Städteforschung. Reihe A. Darstellungen. Bd. 22.)

8. Michael Mitterauer: i. m. 437-438.
9. Uo. 443-445.
10. Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. Budapest, 1963. 28.
11. Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, 1984.
12. P. J. Corfield: *The Impact of English Towns 1700-1800*. Oxford–New York–Toronto–Melbourn, 1982. 4-5.
13. Uo. 5-6.
14. Jürgen Reulecke: *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1985. 7-13.
15. Edith Ennen: i. m. 16.
16. Leonardo Benevolo: *A város Európa történetében*. Budapest, 1995. 9-11.
17. Heinz Stoob: *Forschungen zum Städtewesen in Europa*. I. *Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte*. Köln–Wien, 1970. 5.
18. Dietrich Denecke: Der geographische Stadtbegriff und die räumlich-funktionale Betrachtungsweise bei Siedlungstypen mit zentraler Bedeutung in Anwendung auf historische Siedlungsepochen. In: Herbert Jankuhn – Walter Schlesinger – Heiko Steuer (Hrsg.): *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*. Teil I. Göttingen, 1973. 33-55.
19. Lewis Mumford: *A város a történelemben. Létrejötté, változásai és jövőjének kilátásai*. Budapest, 1985. 11.
20. Uo. 37.
21. Íme mit eredményez néhány nagyobb enciklopédia címszavainak áttekintése: az Encyclopaedia Britannica a következő meghatározást adja: „The term of urbanization refers to the process by which a population becomes concentrated in cities or places. The process may proceed in either of two distinct ways: (1) through on increase in the number of urban places or (2) through on increase in the size of the population resident in each urban place”. *The New Encyclopaedia Britannica (in 30 Volumes)*. Macropaedia. Vol. 18, ed. 15, London etc., 1983. 1073. A Larousseban a következő meghatározás áll: „Évolution spaciales et socio-professionnelles tendant à une concentration croissante des hommes dans les villes.” *La Grand Encyclopédie Larousse*. Tom 20. s. 1., 1976. 12284. Végül a Brockhausban a következőket találjuk: „Verstädterung: bezeichnet den wachsenden Anteil der in Städten wohnenden Wohnbevölkerung eines Landes, sowie die Ausbreitung als 'e4dtisch bezeichneter industrieller Lebensformen in ursprünglich ländlichen Räumen.“ *Brockhaus Enzyklopädie (in zwanzig Bänden)*. Band 19. Wiesbaden, 1974. 564.
22. Hasonló felfogást találunk a városzociológusok között is, akik az urbanizáció tényezőit két nagy csoportba osztják: gazdasági-társadalmi (a

- technika és a technológia, az infrastruktúra és a közlekedés fejlődése, a „liberalizálási” politika stb.) és társadalmi-kulturális (az oktatás fejlődése, az alfabetizáció szintjének növekedése, az lakás- és életminőség javulása, a szolgáltatások fejlődése, a szabadidő eltöltésének diverzifikálódása, a szociálpolitikai törvénykezés terén tett előrehaladások stb.). Dorel Abraham: *Introducere in sociologia urbană*. București, 1991. 84.
23. Clemens Zimmermann: *Die Zeit der Metropolen. Urbanisierung und Großstadtentwicklung*. Fischer Taschenbuch Verlag, 1996. 11. „Urbanisierung» hat im wissenschaftlichen Sprachgebrauch eine doppelte Bedeutung. Gemeint ist zunächst der quantitative Begriff, mit dem das schnelle Städtewachstum des 19. und 20. Jahrhunderts, also ein demographisches Phänomen, charakterisiert wird. Die wachsende Bevölkerung Europas konzentrierte sich in Städten, und dieser fundamentale Prozeß wird als »Verstädterung« bezeichnet. Mit »Urbanisierung« als qualitativem Begriff wird demgegenüber versucht, über die Phänomene der Konzentration von Bevölkerungen hinaus die Herausbildung und Verbreitung des »urbanen« Lebensformen zu beschreiben, wie sie sich besonders in den großen Städten des 19. Jahrhunderts entwickelten.”
24. „Structural urbanization places its emphasis on the concentration of activities at central points in contrast to demographic urbanization’s emphasis on the concentration of population. These are obviously related but one can distinguish, at least in theory, between a larger number of people performing a number of urban functions and a growth in the number of urban functions attracting people to cities and transforming rural settlements into urban ones. The latter reflects changes in society associated with the development of large-scale, co-ordinated activities.” Jan de Vries: *European Urbanization 1500-1800*. London, 1984. 12.
25. Uo. 255.
26. Hans-Ulrich Wehler: Vorüberlegungen zu einer modernen deutschen Gesellschaftsgeschichte. In: idem: *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung. Studien zu Aufgaben und Traditionen deutscher Geschichtswissenschaft*. Göttingen, 1980. 165-166.
27. Uo. 167.
28. H. A. Diederiks: Bevezetés. In: uő és mások: *Nyugat-európai gazdaság és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest, 1995. 14. A továbbiakban azt a folyamatot érti rajta, amely során kifejlődött a gondoskodó állam modellje.
29. Horst Matzerath: *Urbanisierung in Preußen 1815-1914*. Stuttgart, 1985. 383.
30. Göran Therborn: *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945-2000*. London-New Delhi, 1995. 3-4.
31. Lásd Peter Wehling: *Die Moderne als Sozialmythos. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Modernisierungstheorien*. Frankfurt am Main-New York, 1992. 9-11.
32. Lásd például Lothar Gall: *Von den ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft*. München, 1993. (Enzyklopedie Deutscher Geschichte, Bd. 25.) 51-67.
33. Wolfgang Hardtwig: *Vormärz. Die monarchische Staat und das Bürgertum*. München, 1985. 126-127.
34. Ezeket a kezdeményezéseket foglalja össze: Robert Hoffman: Einleitung. In: Robert Hoffman (Hrsg.): *Bürger zwischen Tradition und Modernität*. Wien-Köln-Weimar, 1997. (Bürgertum in der Habsburgermonarchie, 6) 8-19. Meg kell említeni mint úttörő munkát a budapesti Kelet- és Közép-Európa Történeti Kutatócsoport által kiadott: Bácskai, Vera (Hrsg.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung*. Budapest, 1986.
35. Wolfgang Hardtwig, Klaus Tenfelde: Einleitung. In: idem (Hrsg.): *Soziale Räume in der Urbanisierung. Studien zur Geschichte Münchens im Vergleich 1850 bis 1933*. München, 1990. 7-9. A szerzők hangsúlyozták, hogy ez főként a nagyvárosokra illik rá.
36. Az ez irányú terminológiai nehézségekre a Román Várostörténeti Bizottság által 1993-ban szervezett kerekasztal is rámutatott. Colocviul „Termenii: târg/oraş. Semnificație, evoluție și utilizare”. In: *Historia Urbana*. Tom I (1993) nr.1. 83-109.
37. P. J. Corfield: i. m. 5-6.
38. A fogalom módosulására nézve lásd Halmos Károly: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. In: *Századvég*. (1991) 1-2. sz. 131-166.
39. Lásd Lothar Gall: *Von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft*. München, 1993. (Enzyklopedie Deutscher Geschichte, Bd. 25.)
40. Peter Clark: Introduction. In: idem (ed.): *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, 1995. 2.
41. Jan de Vries: *European Urbanization 1500-1800*. London, 1984.
42. Peter Clark: i. m. 1.
43. Uo. 5.
44. Uo. 7-8.
45. „Thus, the relative growth and occupational structure of towns relate capitalist development to the workings of urban system. Government bureaucracies and nonprofit institutions also distributed their activity and employment in towns according to size, function, and systemic role. Cities formed a hierarchy of administrative centers, along with specialized university and garrison towns and the preferred urban location of early transnational institutions. All testify to the systemic logic of political urbanization as well as to the urbanizing force of political organization even in the age of laissez-faire.” Paul M.

- Hohenberg, Lynn Hollen Lees: *The Making of Urban Europe 1000-1950*. Cambridge (Massachusetts) – London, 1985. 178.
46. „*In Britain and across the Atlantic, evolution rather than revolution is coming to seem the more appropriate concept to describe the transition from pre-industrial to industrial urban society, and with this change in approach the stereotyped images of the modern and pre-modern town are beginning to crack.*” Peter Borsay: Introduction. In: idem (ed.): *The Eighteenth-Century Town. A Reader in English Urban History 1688-1820*. London – New York, 1990. 1-2.
  47. Wolfgang Leiser: Die Stadt im süddeutschen Kleinstaat des Ancien Régime. In: *Städtewesen und Merkantilismus in Mitteleuropa*. Köln-Wien, 1983. 111-119.
  48. Josef Mooser: Kleinstadt und Land im Industrialisierungsprozeß 1850 bis 1930. Das Beispiel Ostwestfalen. In: Manfred Hettling – Claudia Huerkamp – Paul Nolte – Hans-Walter Schmuhl (Hrsg.): *Was ist Gesellschaftsgeschichte? Positionen, Themen, Analysen. Hans-Ulrich Wehler zum 60. Geburtstag*. München, 1991. „Dennoch waren die Kleinstädte seit dem späten 19. Jahrhundert weniger »provinziell« oder verschlafen, wie ein auf die Superdynamik der Großstädte fixiertes Wahrnehmungsstereotyp will. An Urbanisierung als Teil der Modernisierung hatten sie durchaus ihren Anteil, ja sie waren Träger der Modernisierung auch des ländlichen Raumes. Mit der Erweiterung des Eisenbahnnetzes durch Kleinbahnen wurden sie zu Stützpunkten von Verkehr und Handel.” Uo. 128.
  49. Finn-Einar Eliassen: The Urbanization of the Periphery. Landowners and Small Towns in Early Modern Norway and Northern Europe. In: *Acta Poloniae Historica*. Tom 70 (1994). 49-74.
  50. Jorgen Mikkelsen: Märkte, Marktstädte und Marktwirtschaft: Das östliche Dänemark im späten 18. Jahrhundert als Beispiel. In: Holger Gräf (Hrsg.): *Kleine Städte im neuzeitlichen Europa*. Berlin, 1997. 169. Csak a „mezőváros“-okról, az ún. „Marktstädte“-ről van szó.
  51. David Sven Reher: *Town and country in pre-industrial Spain*. Cambridge University Press, 1990. 37-52.
  52. Maria Bogucka: The Typology of Polish Towns during the XVIth-XVIIIth Centuries. In: *The Journal of European Economic History*. Vol. 25 (Fall 1996) no. 2. 325-337.
  53. E. A. Gutkind: *Urban Development in East-Central Europe: Poland, Czechoslovakia and Hungary*. Vol. VII. New York-London, s. a. 93-94.
  54. Uo. 135-140.
  55. Vasilij Melik: Die Stadt auf slowenischen Boden im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts. Die Auswirkungen der Französischen Revolution auf die Entwicklung des Bürgertums im pannonischen Raum (1789-1830). In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1989*. Band 21. Eisenstadt, 1992. 128-148.
  56. Igor Karaman: Die Entwicklung der sozial-wirtschaftlichen Struktur der städtischen Einwohnerschaft Kroatiens in der vorindustriellen und industriellen Zeit (bis zum ersten Weltkrieg). In: *Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel. Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag*. III. *Wirtschaft und Gesellschaft in der Zeit der Industrialisierung*. Göttingen-Hannover, 1974. 787-799.
  57. Mályusz Elemér: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. In: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Jg. XX (1927-1928) 356-407.
  58. Erdei Ferenc: *Magyar város*. Budapest, 1939.
  59. Makkai László: A magyar városfejlődés történetének vázlatja. In: Borsos J. (szerk.): *Vidéki városaink*. Budapest, 1961. 25-75.
  60. Gyimesi Sándor: *Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, 1975.
  61. Fügedi Erik: Középkori mezővárosok. In: Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18-20. században*. IV. *Az ülésszak felszólalásai*. (A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése Szolnokon), Budapest-Szolnok, é. n. 25-33.
  62. Granasztói György: *A középkori magyar város*. Budapest, 1980. 201-202.
  63. Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest, 1955; Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest, 1965.
  64. Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, 1984; Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest, 1988.
  65. *Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23-25.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 4.) Debrecen, 1995.
  66. Időközben jelent meg Sonkoly Gábor könyve.
  67. Makkai László: *Erdélyi városok*. Budapest, 1940.
  68. Mivel nemrég megjelent egy cikkem az erdélyi várostörténetírás helyzetéről, itt csak azokra a munkákra tértem ki, amelyek szoros összefüggésben vannak a témámmal. Lásd Pál Judit: Várostörténeti kutatások Erdélyben a második világháború után. In: Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda, 2001. 9–19.
  69. Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Bukarest, 1981.
  70. Alexa Csetri – Ştefan Imreh: Aspecte ale situaţiei şi dezvoltării oraşelor din Transilvania (1786–1848). In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historica*. 1966. Fasc. 2.
  71. Kovách Géza – Binder Pál (szerk.): *A céhes élet Erdélyben*. Bukarest, 1981.

72. Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben*. Budapest, 1987. Ezen belül: Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770). 999; uő: Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830). 1060–1061; Miskolczy Ambrus: Erdély a reformkorban (1830–1848). 1231–1241; Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. 1604–1623.
73. Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. I-II. Csíkszereda, 1997.
74. Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda, 2001.
75. Gyáni Gábor: A középosztály és a polgárság múltja, különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre. In: uo. 157–177.
76. Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest, 2001. A megjelenési év ellenére terjesztésre csak 2002-ben került.
77. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból*. I–VI. Pest, 1868–1873.
78. Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927.
79. Connert János: *A székelyek intézményei a legrégebb időktől az 1562-iki átalakulásig*. Kolozsvár, 1901.
80. Rugonfalvi Kiss István (szerk.): *A nemes székely nemzet képe*. I-II. Debrecen, 1939.
81. Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Budapest, 1879; Barabás Endre: *Maros-Torda vármegye és Maros-Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott és szabad királyi város közgazdasági és közművelődési állapota*. Budapest, 1907.
82. Balogh Judit: A székely város a 16–17. században. In: *Város és társadalom a XVI-XVIII. században*. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján elhangzott előadások anyaga. Mályi, 1992. december 15–16. (Studia Miskolciensia, vol. 1).
83. Benkő Elek – Demeter István – Székely Attila: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Kolozsvár, 1997. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 223.)
84. Az egyes helységekre vonatkozó szakirodalmat lásd a könyv végén található bibliográfiában.
85. Benkő Károly: *Marosvásárhely szabad királyi város leírása 1862-ben*. Sajtó alá rendezte Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely, 2001. A kézirat lezárása miatt a könyv adatait már nem tudtam hasznosítani.
86. Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. Marosvásárhely, 1997.
87. Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós (szerk.): *Marosvásárhely történetéből*. Marosvásárhely, 1999.
88. Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653-1848*. Szeged, 1994.
89. Pál-Antal Sándor: *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely, 1997.
90. Vigh Károly: *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közszavak*. Csíkszereda, 1996.
91. Keresztes Gyula: *Vásárhelyen vásár tartatik*. Bukarest, 1996.
92. Nagy Miklós Kund (szerk.): *Bernády György emlékezete*. Marosvásárhely, 1999.
93. Szele György: *A székelyudvarhelyi nemesség és polgárság kiváltságjogi pöre a XVIII és XIX század fordulóján*. Debrecen, 1913; Andrei Magyari: *Date privind lupta dintre nobilime și orășenimea din Odorhei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*. In: *Studii de istorie a naționalității maghiare și a înfrățirii ei cu națiunea română*. București, 1976. 103–117.
94. Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete*. Bukarest, 1993.
95. Bogáts Dénes: *Sepsiszentgyörgy*. In: Dávid József (szerk.): *Székelyföld írásban és képen*. Budapest, 1941.
96. Gödri Ferenc: *Sepsi-szent-györgy város története*. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepeire*. Sepsiszentgyörgy, 1898; Székely Zoltán: *Sepsiszentgyörgy története a középkor végéig*. Sepsiszentgyörgy, 1948.
97. Cserey Zoltán – József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes krónikája*. Kovászna, 1991.
98. Cserey Zoltán – József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes története*. Sepsiszentgyörgy, 1999.
99. Legutóbb: *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára*. Sepsiszentgyörgy, 1997.
100. Paul Niedermaier: *Țirgu Secuiesc. Dezvoltarea urbanistică a unui târg între secolele XIV–XVII*. Kéziratban; Vámszer Géza: *Az udvartér – Kézdivásárhely régi települési formája*. In: uő: *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975)*. Bukarest, 1977.
101. Cserey Zoltán: *A kézdivásárhelyi szűcs céh gazdasági, társadalmi helyzete a XVIII. század közepén (1730–1756) a számadási jegyzőkönyvek tükrében*. In: *Aluta*. VIII–IX. Sepsiszentgyörgy, 1976–1977; Ince László: *Céhpecsétek és céhbehívótablák a kézdivásárhelyi Múzeum gyűjteményében*. In: *Aluta*. VI–VII. Sepsiszentgyörgy, 1974–1975.
102. Vitos Mózes: *Csikmegyei füzetek. Adatok Csikmegye leírásához és történetéhez*. Csíkszereda, 1894–1901.
103. Pál-Antal Sándor: *Csíkszereda mezőváros a XVI-XVII. században*. In: Solymosi László – Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete*.

- IX. Város – mezőváros – városiasodás. A MTA veszprémi és pécsi bizottságainak IX. konferenciája. Veszprém, 1992.
104. Vámszer Géza: Csíkszereda településtörténete és települési formája. In: uő: i. m.
105. Tivai Nagy Imre: *Emlékezés a régi csíkiakról*. Csíkszereda, 1996; Nagy András: *Városkép és ami hozzá tartozik*. Csíkszereda, 1997.
106. Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza*, Bukarest, 1982.
107. Orbán János: *Székelykeresztúr története*. Kolozsvár, 1943. A kézirat lezárása után jelent meg Vofkori György kötete: *Székelykeresztúr képes története*.
108. Barabási László: *Balánbánya története*. Csíkszereda, 1996.
109. Hermann Gusztáv Mihály: Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalu és Zetelaka. In: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1999. 183–198.
110. Imreh István: A bereckiek moldvai kapcsolatai a XIX. század első felében. In: uő: *Erdélyi hétköznapiak*. Bukarest, 1979.
111. Kelemen Lajos: Nyáradszereda. In: uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Bukarest, 1982.
112. Kővári László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár, 1847. 166.
113. Uo. 167.
114. „Zudem scheint hier jenes Grundproblem historischer Analyse, das im Ausloten des Spannungsverhältnisses zwischen individueller Besonderheit und allgemeiner, ‚typischer‘ Entwicklung besteht, zugespitzt hervorzutreten und eine intensivere Reflexion sowohl des Verhältnisses zwischen »oben« und »unten«, zwischen Staat/Gesellschaft einerseits und individueller Stadt andersseits, als auch zwischen den gleichzeitig bestehenden unterschiedlichen Erscheinungsformen auf der unteren Ebene, den einzelnen Städten und Stadregionen, zu erfordern. Stadtgeschichte und Urbanisierungsgeschichte sind daher nur die beiden Seiten ein und derselben Medaille.” Jürgen Reulecke: i. m. 8.